

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Леся Снагощенко¹

¹Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Суми, Україна, snalesya72@gmail.com

<https://doi.org/10.29038/2220-7481-2023-02-22-27>

Анотація

Актуальність. Важливою складовою частиною системи вищої освіти України є фізичне виховання студентської молоді. Традиції основ тіловиховання у вітчизняних університетах першої половини XIX ст. мають значний науково-практичний потенціал, тому потребують більш детального ознайомлення. **Мета дослідження** – проаналізувати розвиток фізичного виховання в університетах підросійської України в імперську добу задля використання корисного історичного досвіду. Для її розв'язання ми використали комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-типологічний, джерелознавчий, хронологічний та історико-системний) **методів дослідження. Результати й висновки.** У першій половині XIX ст. фізичні вправи мали статус «світських» вправ і розважальний характер. Із появою перших університетів на державному рівні затвердилася необхідність фізичного й естетичного виховання студентів. Крім основних предметів, як факультативні курси викладали малювання, музику, танці, фехтування, верхову їзду. З'явилися видання, у яких ішлося про користь гімнастики, під якою на той час мали на увазі будь-які фізичні вправи з різних видів спорту. Високий рівень підготовки студентів забезпечували авторитетні вчителі, багато з яких здобули європейську освіту. Завдяки викладачам університетів із країн Західної Європи на територію України привносилися прогресивні ідеї щодо користі занять фехтуванням, їзди верхи для поліпшення здоров'я, розвитку фізичних, вольових та моральних якостей молодшої людини. У цей період зароджується спортивний рух у країні. У великих містах з'являються перші спортивні клуби. Ініціаторами їх створення часто були колишні вихованці університетів. Проходять перші імпровізовані змагання. Значну наукову та науково-прикладну роботу проводять викладачі університетів із метою поширення фізичного виховання, загартовування дітей, молоді, населення загалом, профілактики й лікування різноманітних захворювань.

Ключові слова: тіловиховання, уроки музики, танців, фехтування, кінної їзди, гімнастичні вправи.

Lesia Snahoshchenko. Physical Education of Students in Ukrainian Universities in the First Half of the 19th Century. Topicality. Physical education of student youth is an important component of the higher education system of Ukraine. The traditions of the foundation of physical education in domestic universities of the first half of the 19th century have significant scientific and practical potential, therefore they require a more detailed study. **The Purpose of the Research** is to analyze the development of physical education in universities in the times, when Ukraine was a part of Russian Empire to use valuable historical experience. To solve it, we used a complex of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, source-scientific, chronological and historical-systemic) **Research Methods. Results and Conclusions.** In the first half of the 19th century, physical training had the status of «secular» exercises and had an entertaining character. With the appearance of the first universities at the state level, the need for physical and aesthetic education of students was confirmed. In addition to the main subjects, drawing, music, dancing, fencing, horse riding were taught as optional courses. The publications talk about the benefits of gymnastics, which at that time meant any physical exercises from sporting activity. Reputable teachers, many of whom received a European education, provided a high level of student training. Thanks to university teachers from the countries of Western Europe, progressive ideas about the benefits of fencing and horse riding for improving health and developing physical, willful and moral qualities of a young person were brought to the territory of Ukraine. The sports movement was born in the country during this period. The first sports clubs appear in large cities, the initiators of its creation mainly were former students of universities. The first impromptu competitions are held. Significant scientific and scientific-applied work is carried out by university teachers with the aim of spreading physical education, hardening children, young people, and the general population, prevention and treatment of various diseases.

Key words: physical education, lessons in music, dance, fencing, horse riding, gymnastic exercises

Постановка проблем. Важливою складовою частиною системи вищої освіти України є фізичне виховання, фізкультурно-оздоровча та спортивно-масова робота зі студентською молоддю. Але в сучасних умовах цей напрям діяльності закладів вищої освіти переживає складні часи через падіння інтересу значної частини студентства до занять спортом, нерозуміння молоддю цінності здоров'я й ролі засобів фізичної культури в його укріпленні. У цих умовах особливої актуальності набуває пошук шляхів і засобів, спроможних зацікавити та урізноманітнити систему фізичного виховання студентської молоді. Значний науково-практичний потенціал містять традиції основ тіловиховання в перших вітчизняних університетах XIX ст.

Аналіз літературних джерел. Проблеми історичного аналізу й розвитку чинної системи фізичного виховання в закладах вищої освіти України привертають увагу багатьох учених. Чимало статей і монографій стосуються становлення фізичної культури від найдавніших часів на різних етапах розвитку суспільства (Г. Грибан (2020); С. Хоменко, Т. Гриб, Т. Клименченко (2019), Т. Довбенко (2015), В. Вербицький, І. Бондаренко (2014), О. Драч (2014), О. Школа, В. Золочевський (2013); С. Гоманюк, Г. Фесенко, П. Билим, І. Черепнев (2017)); демонструють розвиток студентського спорту в закладах вищої освіти України (А. Войнаровський (2012), Т. Шепеленко, А. Буц (2021) або показують розвиток фізичної культури й педагогічне керівництво нею в окремих регіонах України – А. Цьось (1997 р.); Н. Деделюк (2004); О. Дубогай (2002); Є. Приступа (1995); Е. Вільчковський (1989); Н. Олійник, . Грот (2002), . Черпак (2018) та ін.).

Формулювання мети дослідження. Мета статті – проаналізувати розвиток фізичного виховання в університетах підросійської України в імперську добу задля використання корисного історичного досвіду. Ми застосували комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-типологічний, джерелознавчий, хронологічний та історико-системний) *методів дослідження*.

Виклад основного матеріалу. На теренах Російської імперії університетська освіта з'явилася з ініціативи та на кошти держави значно пізніше, ніж у європейських країнах. Це давало можливість використовувати кращий їхній досвід, хоча потрібно відзначити, що в умовах абсолютистського антидемократичного режиму він упроваджувався повільно й із великими труднощами.

Університет (від лат. *universitas* – цілісність, сукупність, спільність) – багатопрофільний вищий навчально-науковий заклад, що здійснює підготовку висококваліфікованих кадрів із широкого кола спеціальностей у галузі природничих, суспільних, а також інших гуманітарних наук. Університети забезпечували глибоку теоретичну підготовку випускників до майбутньої науково-практичної та педагогічної діяльності. Виникнення університетів було викликано потребами економічного розвитку суспільства, зростанням міст, розвитком ремесел і торгівлі, підвищенням культури [13, с. 152].

На рубежі XIX ст. в Російській імперії особливо гостро постало питання реорганізації вищої освіти. У результаті реформи вищої освіти за основу взято німецьку систему автономного університету. Реформування вищої освіти пов'язувалося з ідеєю створення нових університетів. Зокрема, на українських землях відкрито два університети – Імператорський Харківський (1804) та Імператорський Київський університет Святого Володимира (1834). Процес викладання навчальних дисциплін здійснювався за західним зразком і значною мірою іноземними викладачами.

У XVIII – на початку XIX ст. за прикладом розвинутих європейських держав придворне дворянство Російської імперії почало розвивати модні «світські» фізичні вправи. У побуті дворянської знаті популярністю користувалися фехтування на рапірах, еспадронах, шаблях; стрільба з лука, мушкетів, пістолетів; різні види полювання (верхи із хижими птахами, собаками); їзда верхи як серед чоловіків, так і серед жінок, катання на човнах тощо [4, с.45].

На початку XIX ст. уряд намагається на державному рівні регламентувати заняття фізичними вправами, крім військових, і в цивільних навчальних закладах. Перші відомості про спроби уряду належно організувати фізичне виховання молоді простежуємо в університетському Статуті 1804 р. Зокрема, відзначалося про необхідність викладання танців, музики й тілесних вправ, «якщо кошти це дозволяють» [4, с. 50]. Студентів (крім основних предметів) навчали музики, танців, фехтування й верхової їзди. Значно складнішою була ситуація з викладанням гімнастики в університетах. Із 1804 р. вона вважалася необов'язковим предметом. Так, за Статутом 1804 р., до складу словесного факультету (*facultas litteraria*) входили кафедри: а) «красномовства, віршування і російської мови; б) грецької мови й словесності; в) латинської мови та римських старожитностей; г) всесвітньої історії, статистики й географії; г) історії, статистики та географії Російської держави; д) східних мов. Обов'язковим для студентів було вивчення нових мов – французької, німецької й англійської, а також «приємних мистецтв» (до них належали малювання, музика, танці) і гімнастичні вправи – фехтування, верхова їзда [3, с. 416]. Такий підбір засобів естетичного й фізичного розвитку студентів університету повною мірою відображав утилітарну спрямованість світської освіти в країні. Володіння зазначеними вище руховими навичками вважалося невід'ємною ознакою представників еліти.

Важливе місце у вихованні студентської молоді приділялося навчанню бальних танців. Адже вони були важливим елементом європейської аристократичної культури. У багатьох країнах однією з основних форм розваг знаті були бали та маскаради, що проходили у формі балів. У Російській імперії бали набули широкої популярності із середини 20-х років XIX ст. Тогочасна дворянська

культурна традиція вважала, що танці сприяють гармонічному розвитку особистості, тому приписувала їм до «благодетельных телесных упражнений» [3, с. 567]. Танці також були обов'язковим предметом у державних і приватних навчальних закладах. Навчання танцю стало елементом традиції дворянського виховання й невід'ємним складником світської культури. Представники аристократії вірили в особливу користь, навіть оздоровчий ефект від ритмічних рухів під музику, це була своєрідна «бальна терапія» [10].

Викладання бальних танців на основі класичних запроваджувалось із XVIII ст. у більшості освітніх закладів – університетах, гімназіях, військових училищах, інститутах шляхетних дівчат та ін. Так, у Харківському університеті впродовж 1810–1814 рр. бальні танці викладав відомий петербурзький артист балету Іван Лаврентійович Єропкін (1764–1814) – один із перших професійних танцівників Російської імперії. Студенти сприймали уроки танців як вправу для підтримки хорошої фізичної форми або ж як веселу розвагу. Однак значна частина вихованців університету не мала достатнього навику в танцях. Тому задля покращення вміння танцювати був найнятий спеціальний учитель, який безкоштовно навчав казеннокоштных студентів (тобто тих, хто навчався за рахунок держави), а своєкоштни платили невелику суму за уроки. Уроки танців проводилися в університеті Св. Володимира впродовж 1834–1859 рр. Спочатку з 1834–1840 рр. вони мали факультативний характер, відвідували їх казеннокоштни студенти. Заняття відбувалися двічі на тиждень, по дві години кожне, переважно ввечері [5, с. 149]. Низьку відвідуваність спричиняло те, що спочатку танці не були обов'язковим предметом, а кількість основних лекцій була значною, тому часу на відвідування уроків танців залишалось зовсім мало. Крім того, більшість студентів мали дворянське походження, вони навчалися танців із дитинства і в них не виникало потреби в додаткових уроках [12, с.32].

Під час свого візиту до Києва восени 1840 р. імператор Микола I відвідав Київський університет Св. Володимира. Він висловив своє незадоволення зовнішнім виглядом студентів й ініціював розпорядження, за яким танці й фехтування стали обов'язковими предметами для всіх вихованців університету. У доповідній записці піклувальника Київського навчального округу міністру народної освіти, за результатами відвідування та зауважень імператора Миколи I, запропоновано посилити викладання «гімнастичних мистецтв: танців та фехтування» [9, с.151]. Кількість занять збільшилася до чотирьох разів на тиждень, тривалістю 1,5 год кожне. Уроки танців мали право не відвідувати лише особи зі значними фізичними вадами або серйозними хворобами. У цей час кількість студентів, які відвідували уроки танців, зросла майже втричі. Уведення загальних уроків танців мало позитивний вплив. Упродовж 1846–1859 рр. адміністрація університету скоротила термін навчання танців. Імовірно, така зміна була зумовлена значною кількістю осіб на уроках танців, що знижувало ефективність занять. Уроки танців зобов'язані були відвідувати лише студенти 1-х та 2-х курсів. Для студентів-початківців призначалося два уроки, для тих, хто продовжував, – один урок танців на тиждень, кожне заняття тривало по дві години. У 1859 р. викладання танців остаточно припинилося згідно з наказом міністра народної освіти [12, с. 34].

У XVIII–XIX ст., не лише в країнах Західної Європи, а й у Російській імперії фехтування стало одним з основних засобів військово-фізичної підготовки та навчальною дисципліною. Воно викладалось як обов'язковий предмет у військових навчальних закладах, університетах і гімназіях багатьох європейських країн. В Україні навчання фехтування було надзвичайно розповсюдженим у навчальних закладах для представників дворянства й майбутніх військових кадрів. Необхідність навчання студентів фехтування продиктоване декількома причинами: необхідністю фізичного вдосконалення; як один із засобів «захисту честі» на дуелі, за допомогою якої наприкінці XVIII – у I-й половині XIX ст., зазвичай, вирішувалися конфлікти особистого характеру; виробленню навичок носіння шпаги, адже вона була невід'ємним атрибутом студентської форми [7, с. 13–14].

З ініціатииви першого попечителя Харківського навчального округу графа С. О. Потоцького, 1804 р. в університеті відкрито фехтувальний клас, заняття в якому проводив француз Антельм Сивокт. Адміністрація університету вбачала в уроках фехтування засіб зміцнення фізичного здоров'я та вироблення в студентів правильної постави. Для проведення занять залучалися кваліфіковані викладачі з Італії й Франції. До 1840 р. танцями та фехтуванням займалися «казеннокоштни» студенти, а своєкоштни – відвідували заняття за плату, заздалегідь обговорену з викладачем. У структурі університету фехтувальний клас мав статус так званої «допоміжної установи», містився в спеціально відведених кімнаті. Для занять були придбані рапіри, маски, рукавички, нагрудники, шаблі, клинки, тощо (всього на суму 710 руб.). З усіх видів зброї домінувало фехтування на рапірах [3, с. 477]. У 1808 р. завідувачем фехтувального класу й учителем фехтування та верхової їзди

призначено француза Ледюка, який раніше проходив військову службу в Парижі, у кінній артилерії. У 1853 р. діяльність фехтувального класу відновлено й на посаду вчителя фехтування призначено француза Лефера, котрого нагороджено «Відзнакою за бездоганну службу» [1, с. 9].

В університеті Св. Володимира уроки фехтування відбувалися двічі на тиждень після основних лекцій, упродовж двох годин. Казеннокошті студенти навчалися безкоштовно, своєкошті повинні були платити 50 руб. на рік. Упродовж 1834–1840 рр. уроки фехтування мали факультативний характер. Після відомого відвідування університету імператором Миколою I в 1840 р. кількість занять фехтуванням збільшилась. У зв'язку з тим, що всіх студентів зобов'язали відвідувати уроки фехтування, наповнюваність класів під час цих занять збільшилась у сім разів. У 1849 р. Київський генерал-губернатор наказав припинити уроки фехтування в університеті Св. Володимира, оскільки, на його думку, вони не приносили користі, а виділення коштів на вчителя фехтування вважалось даремним їх витрачанням. Захоплення фехтуванням не набуло широкого розмаху серед студентів після припинення його викладання. Хоча це були фізичні вправи, які необхідні за значного лекційного навантаження.

У 50-х рр. XIX ст. фехтування знову з'явилося у сфері зацікавлень студентів університету Св. Володимира, але цього разу як один із видів спорту. Активну роботу серед студентів із розвитку фехтування проводив італійський фахівець Е. Саля. Французький фахівець Ф. Лоде заснував у Києві 1853 р. гімнастично-фехтувальну школу [8]. 1854 р. штабс-капітан Броунс відкрив на Хрещатику гімнастично-фехтувальний зал, який пропрацював декілька десятиліть [14, с. 24].

Про користь верхової їзди для здоров'я людини було відомо з античних часів. Для студентів кінна їзда сприймалася як своєрідний засіб фізичного вдосконалення та загартування. Із 1807 р. у Харківському університеті починається навчання студентів верховій їзді. Однак уроки проводилися нерегулярно, із великими розривами й без правил. В університетському саду планувалося будівництво манежу. У 1809 р. викладач фехтування та верхової їзди Ледюк вийшов із поданням до піклувальника навчального закладу С. О. Потоцького про будівництво манежу не лише для студентів, а й для всіх охочих осіб дворянського походження займатися верховою їздою. С. О. Потоцький, зокрема, зазначав: «Оскільки цей заклад може бути корисним для молодих дворян місцевої губернії, які бажають присвятити себе військовій службі і взагалі може викликати у дворянстві велику прихильність до університету, то вважав би можливим використати заклад манежу з університетських сум від 1000 до 1500 руб., але з тією неодмінною умовою, щоб попередньо переконалися в готовності дворян віддати своїх синів (дітей) для навчання в цей заклад» [3, с. 567]. У розкладі занять читаємо, що вчитель Стефан Ледюк навчатиме фехтування в середу та суботу від 2 до 4 по полудні, а влітку з 6 до половини 8 верхової їзди [11, с. 14]. На початку 1850-х рр. в університетському манежі налічувалось 11 коней [2, с. 58].

Студенти університету Св. Володимира також мали змогу відвідувати уроки верхової їзди. Манеж утримувався в належному стані. Було закуплено весь необхідний реманент (сідла, вуздечки, підгрудники, бокові ремені, корди, попони, тощо). Уроки проходили або зранку до основних лекцій, або в обідні години упродовж двох годин шість днів на тиждень. У листопаді 1858 р. за дозволом Міністерства народної освіти при Харківському імператорському університеті засновано «Практичну гімнастичну школу для фізичної підготовки студентів та учнів харківських гімназій». Викладачем і першим керівником школи став вихованець університету Ф. Бемер – відомий та авторитетний у країні педагог, автор одних із перших вітчизняних наукових праць із проблем фізичного виховання. Він організував практичну гімнастичну школу, попередньо ознайомившись з умовами роботи найкращих німецьких гімнастичних інститутів, шкіл та інших закладів [2, с. 58–59]. Перед практичними вправами викладач читав студентам лекції стосовно історії фізичного виховання в різних народів світу [6].

Викладачі університетів займалися науковими дослідженнями, популяризували фізичне виховання серед студентів і дорослого населення міст. Так, зокрема, викладач Каменський виступив із докладною промовою «Про фізичне виховання дітей та його вплив на розумовий і моральний розвиток». В університетських звітах зазначалося: «вибір теми і сам зміст промови були надзвичайно вдалим. Промова відрізнялася специфічним характером і містила в собі цілу низку певних практичних порад і настанов щодо фізичного виховання дитини» [3, с. 695]. Крім того, викладачі проводили значну наукову роботу прикладного характеру. Восени 1811 р. у зв'язку з письмовим зверненням Харківського губернатора І. І. Бахтіна до професора О. І. Стойковича про сприяння покращенню санітарного стану в місті Харкові, Опанас Іванович виступив із промовою про чисте та

зіпсоване повітря, яким дихає населення міст і селищ. Досить детально з масою фактичних даних та посилань на джерела охарактеризував причини, що роблять повітря непридатним для дихання, і про засоби, що оберігають його від забруднення. Професор Альбрехт опублікував дослідження «Про цілющу силу Слов'янських соляних озер» тощо [3, с.702].

Проведений аналіз дає нам підстави зробити такі **висновки**: перша половина XIX ст. характеризується появою інтересу до фізичного виховання молоді в університетах на території підросійської України в імперську добу. Уряд на державному рівні намагався регламентувати заняття фізичними вправами, крім військових, і в цивільних навчальних закладах. Затверджувалася необхідність фізичного й естетичного виховання студентів. Крім основних предметів, як факультативні курси викладалися малювання, музика, танці, фехтування, верхова їзда. З'явилися видання, у яких йшлося про користь гімнастики, під якою на той час розуміли будь-які фізичні вправи з різних видів спорту. Завдяки викладачам університетів із країн Західної Європи на територію України привносяться прогресивні ідеї щодо користі занять фехтуванням, верхової їзди для покращення здоров'я, розвитку фізичних, вольових та моральних якостей молоді людини. У великих містах з'являються перші спортивні клуби, ініціаторами їх створення, зачасти, виступають колишні вихованці університетів. Проходять перші імпровізовані змагання. Викладачі університетів проводили значну наукову та науково-прикладну діяльність із метою поширення фізичної культури, загартування дітей, молоді, населення загалом, профілактики й лікування різноманітних захворювань.

Джерела та література

1. Акт в Императорском Харьковском университете 30 августа 1853 года / Харьковский императорский университет. Харьков: В Университет. тип., 1853. 42 с.
2. Акт в Императорском Харьковском университете 8 сентября 1858 года / Харьковский императорский университет. Харьков: В Университет. тип., 1858. С. 58–59.
3. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.1 (1802–1815 г.). Харьков: Паровая тип. и литограф. Зильберберг, 1893–1898. 1204 с.
4. Вербицкий В. А., Бондаренко І. Г. Історія фізичної культури та спорту в Україні: [навч. посіб.]. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира по поручению Совета Ун-та Св. Владимира. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. 674. [43 с.]
6. Гоманюк С. В., Фесенко Г. В., Билым П. А., Черепнев И. А. Об использовании возможности физического воспитания и спорта для формирования здорового призывного контингента Украины: исторический обзор. *Інженерія природокористування*, 2017. №1(7). С. 110-125.
7. Дьоміна О. В., Бусол В. А., Шуберт В. С. Развитие спортивного фехтування в Україні до 1941 р. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2013. № 1. С. 13–18.
8. Энциклопедия олимпийского спорта: в 5 т. / под общ. ред. В. Н. Платонова. Киев: Олимп. лит., 2004. Т. 5. С. 24.
9. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упорядники: В. Короткий, В.Ульяновський]. Кн. 1. Київ: Заповіт, 1994. 398 с.
10. Макаров А. Стиль жизни, нравы и вкусы старого Киева. Киев: Скай Хорс, 2017. С. 18–19.
11. Обзорение преподавания предметов, кои от 17 августа 1808 года по 30 июня 1809 года в Императорском Харьковском университете имеют быть преподаваемы. Харьков: В Университет. тип., 1808. С. 14.
12. Самчук Т. Викладання танців в Університеті Св. Володимира. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр.: *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 25. Рівне: О. Зень, 2014. С. 30–34.
13. Снагощенко В. Историческая наука и образование в университетах Российской империи XVIII–XIX вв. *Вопросы современного обществознания и международных отношений*: кол. монограф. / под ред. проф. Михайличенко О. В. Deutschland: LAP LAMBERT. С. 151–175.
14. Попрошаєв О. В., Мунтян В. С. та ін. Фізична культура і спорт у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого: минуле та сьогодення. *До 215-річчя Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Харків: Право, 2019. 192 с.

References

1. Akt v Imperatorskom Harkovskom universitete 30 avgusta 1853 goda /Harkovskij Imperatorskij universitet (1853). Harkov: V Universitetskoj tipografii, 42 p.
2. Akt v Imperatorskom Harkovskom universitete 8 sentyabrya 1858 goda / Harkovskij Imperatorskij universitet (1858). Harkov: V Universitetskoj tipografii, 58–60.

3. Bagalej, D. I. (1893–1898) Opyt istorii Harkovskogo universiteta (po neizdannym materialam). T. 1 (1802–1815 g.). Harkov: Parovaya Tipografiya i Litografiya Zilberberg, 1204 p.
4. Verbytskyi, V. A., Bondarenko, I. H. (2014). Istoriia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini: [navchalnyi posibnyk]. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, 340 p.
5. Vladimirs'kiy-Budanov, M. F. (1884). Istoriya Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira po porucheniyu Soveta Un-ta Sv. Vladimira. T. 1. Universitet Sv. Vladimira v carstvovanie Imperatora Nikolaya Pavlovicha Kiev: Tip. Imp. Un-ta Sv. Vladimira, 674 p. [p. 43.]
6. Gomanyuk, S. V., Fesenko, G. V., Bilym, P. A., Cherepnev, I. A. (2017). Ob ispolzovanii vozmozhnosti fizicheskogo vospitaniya i sporta dlya formirovaniya zdorovogo prizyvnoho kontingenta Ukrainy: istoricheskij obzor. *Inzheneriia pryrodokorystuvannia*, N1(7). p. 110–125.
7. Domina, O. V., Busol, V. A., Shubert, V. S. (2013). Rozvytok sportyvnoho fektuvannia v Ukraini do 1941 r. *Fizychno vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi*, 1, 13–18.
8. Encyklopediya olimpijskogo sporta (2004). V 5 t. Kiev: Olimp. Literatura T. 5. P. 24.
9. Z imenem Sviatoho Volodymyra: Kyivskiy universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv (1994): u 2 kn. Kn. 1. Kyiv: Zapovit, 398 p.
10. Makarov A. (2017) Stil zhizni, nrawy i vkusy starogo Kieva. Kiev: Skaj Hors, 18–19
11. Obozrenie prepodavaniya predmetov, koi ot 17 avgusta 1808 goda po 30 iyunya 1809 goda v Imperatorskom Harkovskom universitete imeyut byt prepodavaemy (1808) Harkov: V Universitetskoj tipografii, p. 14.
12. Samchuk, T. (2014). Vykladannia tantsiv v Universyteti Sv. Volodymyra. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: Zb. nauk. pr.: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. (25). Rivne: O. Zen, 30–34.
13. Snagoschenko, V. (2020). Istoricheskaya nauka i obrazovanie v universitetah Rossijskoj imperii XVIII – XIX vv. Voprosy sovremennogo obshestvoznaniya i mezhdunarodnyh otnoshenij. Kollektivnaya monografiya / pod red. prof. Mihajlichenko O. V. Deutschland: LAP LAMBERT, 151–175.
14. Poproshaiev, O. V., Muntian, V. S. ta in. (2019). Fizychna kultura i sport u Natsionalnomu yurydychnomu universyteti imeni Yaroslava Mudroho: mynule ta sohodennia. Kharkiv: Pravo, 192 p.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2023 р.